

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Russische spionagepraktijken in de 21e eeuw: de zaak-Raymond P.

de Jong, B.M.

Published in:
Internationale Spectator

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, B. (2013). Russische spionagepraktijken in de 21e eeuw: de zaak-Raymond P. *Internationale Spectator*, 67(10), 47-51.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Russische spionagepraktijken in de 21ste eeuw:

de zaak-Raymond P.

De armen van de Russische inlichtingendienst (SVR) reiken ver. Ook Nederland geniet belangstelling van de dienst. Afgelopen voorjaar werd de Nederlander Raymond P. veroordeeld wegens spionage voor de Russen. Toeval, of toch niet? En wat leert deze zaak ons over de *modus operandi* van de SVR?

In april 2013 werd de voormalige medewerker van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, Raymond P. (1951), door de Haagse rechtbank wegens spionage voor Rusland veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf. Voor Nederlandse begrippen was dat een zware straf. P. was in maart 2012 op Schiphol gearresteerd met enkele usb-sticks met gevoelige informatie in zijn bezit. Hij was op weg naar Bangkok via een tussenlanding in Wenen. Zijn zaak is interessant omdat hij zijn informatie aan de Russische inlichtingendienst SVR (*Sloezjba Vnesnej Razvedki*) toespeelde via zijn verbinding met een in Duitsland woonachtig echtpaar dat als officieren van de Russische inlichtingendienst actief was onder de namen van Andreas en Heidrun Anschlag. Zij opereerden met een valse identiteit in het Westen – beiden waren ogenschijnlijk Oostenrijkse staatsburgers – en waren in oktober 2011 in Duitsland gearresteerd. Dit artikel beoogt op grond van de informatie die beschikbaar is over de zaken van Raymond P. en het echtpaar Anschlag tot observaties te komen over de *modus operandi* van de SVR.

Het echtpaar Anschlag werd op 2 juli 2013 door de rechtbank in Stuttgart veroordeeld, de man tot zes jaar en zes maanden gevangenisstraf en de vrouw tot vijf jaar en zes maanden.¹ Het echtpaar had tijdens het proces gebruik gemaakt van het zwijgrecht en de rechtbank had mede daarvoor hun ware identiteit niet kunnen vaststellen.

Bekend is wel dat zij zich in hun berichtenverkeer met de Centrale van de SVR in Moskou bedienden van de codenamen 'Pit' en 'Tina'. Door de rechtbank werden zij omschreven als "een vermoedelijk Russisch echtpaar met onbekende identiteit", met een geschatte leeftijd van begin of midden vijftig. Het gaat bij het echtpaar Anschlag om 'illegalen', Russische inlichtingsofficieren, met andere woorden personeelsleden van de SVR in vaste dienst, die onder *deep cover* in het buitenland opereren.²

Echte Oostenrijkse paspoorten

Een belangrijke stap voor de dekmantel van het echtpaar Anschlag werd in 1984 gezet in de Oostenrijkse provincie Stiermarken, toen twee ambtenaren van de burgerlijke stand op verschillende locaties en onafhankelijk van elkaar, na te zijn omgekocht of om een andere reden, twee paspoorten uitgaven. Het ene stond op naam van Andreas Anschlag, geboren in Argentinië, en het andere op naam van Heidrun Freud, geboren in Peru. Volgens de Stuttgarter rechtbank kwamen beiden in 1988 of 1990 met hun Oostenrijkse paspoorten vanuit Latijns-Amerika naar Duitsland. In september 1990 traden zij in de badplaats Altaussee in het Oostenrijkse Salzkammergut in het huwelijk en werd Heidrun Freud Heidrun Anschlag.³

Ben de Jong is gastonderzoeker bij de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. De auteur is drs. W.P.J. Keller uit Overijse (België) erkentelijk voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

De KGB had altijd, net als tegenwoordig ongetwijfeld de SVR, een scherp oog voor mogelijkheden om bijvoorbeeld via een agent die is gerekruteerd bij een bureau van de burgerlijke stand in een westers land, aan officieel afgegeven paspoorten te komen, die vervolgens door illegalen konden worden gebruikt. In dit verband is het opvallend dat een leidende functionaris van de AIVD onlangs in het blad *Binnenlands Bestuur* liet weten dat de SVR ook in Nederland geïnteresseerd is in het verkrijgen van officiële documentatie, zoals geboorte- en overlijdensakten.⁴ Die leveren informatie die kan dienen als bouwsteen voor het opzetten van een nieuwe identiteit, die bij voorkeur is gebaseerd op echte, niet op valse documenten. In sommige westerse landen kan met behulp van een geboortebewijs een paspoort worden aangevraagd voor iemand die in feite al overleden is. Het inreizen naar Duitsland door het echtpaar Anschlag na een verblijf van enkele jaren in Latijns-Amerika is ook typerend. Voordat men in het operatiegebied arriveert, in dit geval Duitsland, wordt op een ander continent een legende opgebouwd, een nieuw en deels fictief bestaan. De details daarvan zijn door de nieuwe kennissenkring en officiële instanties in Duitsland minder gemakkelijk te controleren dan wanneer men een bestaan uitsluitend in Duitsland had geleid.

Andreas Anschlag volgde na aankomst in Duitsland een technische opleiding en had tot het moment van zijn arrestatie diversde banen, voornamelijk in de Duitse auto-industrie. Opvallend was dat Anschlag in het kader van zijn werk vele buitenlandse reizen maakte, onder andere naar

Latijns-Amerika. Die reizen waren ongetwijfeld een goede dekmantel voor ontmoetingen met agenten van de SVR of collega's van die dienst. Het echtpaar kreeg in Duitsland een dochter, waarna Heidrun Anschlag voornamelijk de opvoeding en het huishouden deed. Het echtpaar leidde kortom een onopvallend bestaan.

Communicatie met Moskou

Toen Heidrun Anschlag in de vroege ochtend van dinsdag 18 oktober 2011 in Marburg an der Lahn door een team van de Duitse anti-terreureenheid GSG 9 werd gearresteerd, zat zij juist aan de kortegolfontvanger en de pc om de door de Centrale in Moskou uitgezonden informatie op te vangen en te verwerken. Vrijwel gelijktijdig werd Andreas Anschlag in de tweede woning van het echtpaar bij Stuttgart opgepakt. Dat Frau Anschlag tijdens het opvangen van de berichten uit Moskou werd gearresteerd, was ongetwijfeld geen toeval. De Duitse justitie volgde het paar zeker al geruime tijd op de voet: de telefoon, het internet en andere verbindingen van het echtpaar werden afgeluisterd en hetzelfde gold voor wat er binnenshuis door het echtpaar gezegd werd. Het was justitie ook ongetwijfeld bekend dat Heidrun Anschlag elke dinsdagochtend vroeg via de korte golf berichten uit Moskou in ontvangst nam. Bij haar arrestatie werd zij dus als het ware op heterdaad betrapt, wat voor de bewijsvoering bij het proces gunstig was.

De wijze van communicatie van het echtpaar Anschlag met de Centrale laat een combinatie van moderne en traditionele methoden zien. De *one-way voice link* (OWVL), een vorm van eenrichtingsverkeer dus, waarmee Frau Anschlag op het moment van haar arrestatie bezig was, waarbij gecodeerde berichten in de vorm van getallen worden voorgelezen op een korte-golffrequentie, is een traditioneel onderdeel van de werkwijze van de Centrale. Het echtpaar stuurde op zijn beurt berichten aan Moskou door het plaatsen van materiaal in zogeheten 'dode brievenbussen', van tevoren afgesproken geheime bergplaatsen, in het Engels ook wel *dead drops* genoemd. Die werden waarschijnlijk meestal geleegd door 'legale' inlichtingenofficieren van de Russische ambassade in Berlijn, die daar met diplomatieke onschendbaarheid waren gestationeerd. Het echtpaar verstuurde ook tekstberichten via een satellietverbinding naar Moskou en plaatste korte filmpjes op YouTube met als gebruikersnaam 'Alpenkuh 1'. Moskou plaatste op zijn beurt filmpjes gericht aan de Anschlags onder de naam 'Cristianofotballer'. Door beide zijden werden de onschuldige ogende

Een USB-ingang die uit een muur steekt als moderne *dead drop*. Het echtpaar Anschlag stuurde berichten aan Moskou door het plaatsen van materiaal in zogeheten 'dode brievenbussen', van tevoren afgesproken geheime bergplaatsen, in het Engels ook wel *dead drops* genoemd. Foto HarcoRutgers

filmpjes voorzien van verborgen boodschappen, een manier van communiceren die wordt aangeduid met de term steganografie.

Volgens *Die Welt* hadden Andreas en Heidrun Anschlag in opdracht van de SVR al voorbereidingen getroffen om Duitsland te verlaten en zich in Rusland in veiligheid te brengen, omdat men vreesde dat arrestatie dreigde.⁶ De aanstaande verkoop van hun huis en het feit dat Andreas Anschlag ontslag nam op zijn werk hebben waarschijnlijk voor de Duitse justitie in hoge mate het tijdstip van de arrestatie bepaald. Het echtpaar had in augustus 2011, ongeveer twee maanden voor zijn arrestatie, een ontmoeting met een SVR-officier in de Servische hoofdstad Belgrado, die ongetwijfeld door een Duits team is geobserveerd.

Agent 'BR'

De belangrijkste agent met wie het echtpaar Anschlag in verbinding stond, was wellicht Raymond P., die van de SVR de codenaam 'BR' had meegekregen. De Haagse rechtbank die Raymond P. in april 2013 veroordeelde, concludeerde dat hij en BR een en dezelfde persoon waren.⁷ De rechtbank stelde dat P. honderden vertrouwelijke documenten van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan het echtpaar Anschlag had doorgespeeld. P. deed er tijdens het vooronderzoek en het proces weliswaar het zwijgen toe, maar de rechtbank baseerde zijn conclusie naast het feit dat hij bij zijn arrestatie usb-sticks met gevoelige informatie bij zich had, vooral op een groot aantal in het Russisch gestelde tekstfragmenten die door de Duitse justitie waren gevonden op informatiedragers van de Anschlags. De fragmenten maakten deel uit van de correspondentie die zij over BR hadden gevoerd met de Centrale in Moskou. Verder werden er bij een huiszoeking in de woning van P. na zijn arrestatie nog eens 227 geheime documenten aangetroffen. Op een laptop van Andreas en Heidrun Anschlag werden door de Duitse justitie verder 33 documenten gevonden van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. Vanwege de data op achttien van die documenten concludeerde de rechtbank dat BR, dat wil zeggen P., die aan Andreas Anschlag had gegeven bij een persoonlijke ontmoeting op 13 augustus 2011. P. heeft voorts volgens de rechtbank gebruik gemaakt van steganografiesoftware bij het opstellen van berichten voor het echtpaar Anschlag en heeft ook samenvattingen in het Engels voor hen gemaakt van vertrouwelijke documenten van zijn ministerie. Belangrijke aanwijzing voor het feit dat BR en Raymond P. een en dezelfde persoon zijn,

Spionneruil

In diverse westerse media is aangenomen dat de arrestatie van de Anschlags samenhangt met de zaak van de tien gearresteerde Russen die in de zomer van 2010 de Verenigde Staten zijn uitgezet en zijn uitgewisseld tegen vier personen die in Rusland gevangen zaten. Westerse diensten, de Amerikanen voorop, zijn er inderdaad kennelijk in geslaagd een of meer bronnen te rekruteren bij Directoraat S van de SVR, dat bij die dienst net als vroeger bij de KGB verantwoordelijk is voor operaties met illegalen.⁵ De waarschijnlijke samenhang van de zaak van het echtpaar Anschlag met die van de tien Russen illustreert een ander belangrijk principe uit de wereld van spionage: een spionagezaak staat zelden op zichzelf, er zijn meestal connecties met andere zaken.

was voor de rechtbank ook het feit dat in een van de herstelde bestanden op een informatiedrager van de Anschlags de codenaam BR aan de echte naam van Raymond P. was gekoppeld. Tevens werden daarbij de geboortedatum van P. en diens mobiele telefoonnummer vermeld.

Duidelijk wordt uit diverse van de genoemde tekstfragmenten dat de motivatie van Raymond P. voor de SVR als agent te gaan werken primair financieel was. Bij P. geen spoor van enige ideologische motivatie.⁸ Het feit dat hij schulden had was bij de Centrale bekend en men buitte dat ten volle uit. In een van de tekstfragmenten instrueert Moskou de Anschlags BR geld te geven in drie tranches, in totaal 22.000 euro, waarmee hij zijn schulden vóór eind 2009 zou kunnen afbetalen. De rechtbank stelde in het vonnis dat P. in de periode van maart 2009 tot en met augustus 2011 in totaal minstens 72.200 euro van de SVR ontving.

Een van de tekstfragmenten bevatte ook een verslag van een trainingssessie met agent BR van een uur waarbij hij op de laptop van 'Pit' (Andreas Anschlag) en in zijn aanwezigheid een gedicht moest coderen en decoderen. Ook probeerde Anschlag BR het gebruik van steganografiesoftware bij te brengen. Het is gebruikelijk bij inlichtingen- en veiligheidsdiensten agenten te scholen in onderdelen van het spionagehandwerk, zoals het coderen en decoderen van berichten. Raymond P. leverde de Russen volgens de rechtbank verder tal van documenten die betrekking hadden op het door de EU en de NAVO gevolgde beleid ten opzichte van Rusland. Moskou liet BR

De SVR
toont zich speciaal
geïnteresseerd in plannen
van de EU aangaande
biometrie

Bronnen dichtbij westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten hebben de laatste jaren herhaaldelijk gezegd dat de Russische spionage tegenwoordig weer op hetzelfde niveau is als ten tijde van de Koude Oorlog. Foto Tony Bowden / tm-tm

via Pit en Tina bij gelegenheid weten zeer tevreden te zijn over documenten die hij had geleverd. De SVR beseft kennelijk heel goed hoe belangrijk het is een agent van tijd tot tijd te laten weten dat hij goed werk doet: psychologische ondersteuning voor een spion kan van vitaal belang zijn.

Visa en biometrie

Raymond P. hield zich bij zijn ministerie vooral bezig met de dossiers vreemdelingenzaken en visumverstrekking en als uitvloeisel daarvan ook met biometrie. Dat waren allemaal zaken waarvoor men in Moskou grote belangstelling had, zo stelt de Haagse rechtbank in zijn vonnis. De Centrale toonde zich speciaal geïnteresseerd in de plannen aangaande biometrie van de Europese Unie. Een van de tekstfragmenten was een oorspronkelijk door Moskou in het Engels gesteld document, gericht aan Pit en Tina, waarin expliciete vragen werden geformuleerd die aan BR dienden te worden gesteld. Die hadden onder andere betrekking op mogelijke samenwerking van de EU op het terrein van biometrie met andere landen, waaronder de Verenigde Staten en Canada. De grote belangstelling van de SVR voor het gebruik van biometrie door westerse landen en de EU heeft ongetwijfeld te maken met de eventuele barrières die het gebruik van die nieuwe techniek opwerpt voor zijn operaties met illegalen in het buitenland. Biometrische paspoorten registreren immers unieke fysieke karakteristieken van een persoon, zoals kenmerken van iemands iris of netvlies, vingerafdrukken en de vorm van aders in handen of vingers. Ook voor legale inlichtingsofficieren, verbonden aan een Russische ambassade, zal het moeilijk worden van identiteit te wisselen, als de unieke karakteristieken van een persoon zich in een database bevinden die aan de grens gemakkelijk kan worden geraadpleegd. De casus van Raymond P. is er een voorbeeld van, hoe een goed geplaatste agent ook

informatie kan leveren die door derde landen of instellingen als de EU en de NAVO met zijn eigen overheid wordt gedeeld. De waarde van bijvoorbeeld Nederland als doelwit voor spionage wordt dus niet alleen bepaald door strikt Nederlandse geheimen die mogelijk voorhanden zijn.

Volgens een van de tekstfragmenten was de Centrale ook geïnteresseerd in het soort dingen waar inlichtingendiensten overal ter wereld grote belangstelling voor hebben, namelijk de manier waarop bij de werkgever van P. documenten werden geclassificeerd, wie er toegang toe had en welke procedures daarbij werden gevolgd. De SVR ontving verder graag van BR een organigram van de organisatie waar hij werkte, met een gedetailleerde beschrijving van elke eenheid daarbinnen en de plaats van BR zelf in het geheel. Verder: wie is de chef van elke eenheid en wat is de informatie waarover elke eenheid beschikt? De Centrale beklagde zich over een eerder door BR geleverd schema van zijn organisatie: het was onduidelijk en hetzelfde gold voor de door hem daarbij gebruikte afkortingen. De SVR vroeg BR ook om de levering van een exemplaar van de interne telefoongids van zijn organisatie. BR heeft ook, zo stelt de rechtbank in zijn vonnis op basis van de getraceerde correspondentie tussen het echtpaar Anschlag en de Centrale, aan de SVR informatie geleverd van vertrouwelijke en zeer persoonlijke aard over zeven collega's. De belangstelling van de Centrale voor al dit soort onderwerpen is niet ongewoon. Men probeert een organisatie die een belangrijk doelwit vormt, zoveel mogelijk in kaart te brengen om na te gaan waar zich daarbinnen welke informatie bevindt en waar de kwetsbare plekken zijn. Via een reeds functionerende agent, in dit geval BR, probeert men vervolgens persoonlijke informatie te bemachtigen over andere potentiële rekruten binnen de organisatie. Zo zal de Centrale bijvoorbeeld zeker geïnteresseerd zijn geweest in de vraag wie van deze personen op te grote voet leefde en mogelijk schulden had. Of wie van hen ontevreden was over zijn carrièremogelijkheden of zijn behandeling door superieuren.

Voor al omdat zowel Raymond P. als het echtpaar Anschlag bij het proces en het vooronderzoek grotendeels hebben gezwegen, zijn er nog veel details duister aan deze zaak. Onduidelijk is bijvoorbeeld door wie en waar precies P. is gerekruteerd. Vrijwel zeker niet door Pit, maar door een legale SVR-officier. Illegalen rekruteren meestal niet zelf, omdat de rekruteringspoging altijd mis kan gaan en de SVR een illegaal dat risico niet wil laten lopen. Of Raymond P. de enige agent was die door

In de jaarverslagen van de AIVD wordt regelmatig melding gemaakt van Russische spionageactiviteiten in Nederland

de Anschlag werd gerund, is een andere onbeantwoorde vraag. Het lijkt niet waarschijnlijk. Onduidelijk is verder waarheen P. op weg was toen hij op Schiphol met zijn usb-sticks vol vertrouwelijke informatie werd gearresteerd. Hij moet immers uit de media geweten hebben dat de Anschlag al enkele maanden eerder in Duitsland waren opgepakt. Waarschijnlijk had de SVR een noodprocedure in werking gesteld voor een speciale ontmoeting en hem verzekerd dat er voor de Duitse justitie geen sporen via het echtpaar naar hem zouden leiden. Dat bleek voor P. een pijnlijke misrekening.

Bronnen dichtbij westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten hebben de laatste jaren herhaaldelijk gezegd dat de Russische spionage tegenwoordig weer op hetzelfde niveau is als ten tijde van de Koude Oorlog.⁹ De SVR maakt daarbij dankbaar gebruik van de vele Russen die vandaag de dag legaal in het Westen verblijven, al speelde dat aspect van de werkwijze van die dienst in de zaak van Raymond P. voor zover bekend geen rol.¹⁰ Ook in de jaarverslagen van de Nederlandse AIVD wordt regelmatig melding gemaakt van Russische spionageactiviteiten, al dan niet digitaal, in Nederland, al worden details daarbij zelden vermeld.¹¹ Er lijkt geen reden te veronderstellen dat Nederland een speciale prioriteit is voor de SVR op het punt van inlichtingenvergaring. Alle westerse landen, de Verenigde Staten voorop, zijn per definitie voor de Russen interessant. Elke inlichtingendienst en dus ook de SVR is altijd op zoek naar personen met toegang tot geheime informatie, zeker als zij ook nog financiële problemen hebben, zoals Raymond P. In dit geval leverde dat de SVR niet alleen toegang tot Nederlandse vertrouwelijke informatie op, maar ook tot geheimen van de NAVO en de EU.

Raymond P. is tot een zware straf veroordeeld in het kader van waarschijnlijk de grootste spionagezaak in Nederland sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Pit en Tina kwamen er met aanzienlijk minder van af. Moskou zal er zeker in geïnteresseerd zijn het echtpaar redelijk snel uit de gevangenis te krijgen. De Anschlag hebben er tot nu toe blijkbaar het zwijgen toe gedaan en geen operationele details prijsgegeven, maar een garantie dat zij jarenlang in een Duitse gevangenis hun mond zullen blijven houden is er natuurlijk niet. Berichten over een mogelijke uitwisseling tegen westerse agenten die in Rusland gevangen zitten, circuleren al enige tijd. De kans lijkt daarom groot dat Raymond P. nog vele jaren in de gevangenis zal moeten doorbrengen, terwijl Andreas en Heidrun Anschlag over niet al te lange tijd in Rusland van een welverdiende rust kunnen genieten. De dochter van het echtpaar is in Duitsland opgegroeid en wist blijkbaar niets van het spionagewerk van haar ouders. Dat zij zich in het Rusland van Vladimir Poetin thuis zal voelen, lijkt onwaarschijnlijk.

NOTEN

- 1 *Urteil des Staatsschutzsenats in der Strafsache gegen zwei russische Spione wegen geheimdienstlicher Agententätigkeit nach § 99 Strafgesetzbuch.* <http://www.olg-stuttgart.de/servlet/PB/menu/1285105/index.html?ROOT=1182029&ARCHIV=127350>. Geraadpleegd op 16 juli 2013. Dit is een persbericht, uitgebracht door de rechtbank.
- 2 Voor illegalen zie ook Ben de Jong, "'Verraders eindigen in de goot': Russische spionage aan het begin van de 21ste eeuw," *Internationale Spectator*, jrg. 66, nr. 1, januari 2012, pp. 30-34; Vladimir Kuzichkin, *Inside the KGB: Myth and Reality*. London: André Deutsch (1990), hoofdstuk 4.
- 3 Voor deze en andere achtergronden van deze zaak zie: Uwe Müller en Lars-Marten Nagel, 'Agententhiller von historischer Dimension,' *Die Welt*, 21.10.12, <http://www.welt.de/110072578>. Geraadpleegd op 1 juli 2013.
- 4 *Binnenlands Bestuur*, 5 juli 2013, nr. 14, p. 5. Tijdens de Koude Oorlog was de DDR voor KGB-illegalen het ideale land om aan echte documenten te komen voor het opbouwen van een nieuwe identiteit. Die documenten konden vaak relatief gemakkelijk in West-Duitsland en de overige westerse wereld worden gebruikt. Kuzichkin (1990), p. 79 (zie noot 2).
- 5 Zie De Jong, a.w. (noot 2) en Edward Lucas, *Deception: Spies, Lies and How Russia Dupes the West*. London etc.: Bloomsbury (2012), pp. 129, 307-308.
- 6 *Die Welt* (2012) (noot 3).
- 7 Voor het vonnis van de Haagse rechtbank inzake Raymond P. zie <http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ8217>. Geraadpleegd op 25 april 2013.
- 8 Vele westerse agenten van de KGB werkten tijdens de Koude Oorlog voor die dienst uit sympathie voor het Sovjet communisme.
- 9 Zie bijvoorbeeld <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/defence/9190536/Number-of-Russian-spies-in-the-UK-back-to-Cold-War-levels-say-security-services.html>. Geraadpleegd op 7 augustus 2013.
- 10 Lucas, a.w. (noot 5), pp. 102-103 en passim; Ben de Jong, a.w. (noot 2).
- 11 Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Jaarverslag 2012, p. 36. <https://www.aivd.nl/@2988/jaarverslag-2012/>. Geraadpleegd op 7 augustus 2013.